

3. Адміністративна юстиція України: проблеми теорії і практики: Пастільна книга судді / За заг. ред. О. М. Пасенюка. — К.: Істина, 2007.
4. Науково-практичний коментар до Кодексу адміністративного судочинства України: В 2 т. Т. 1 / За заг. ред. В. К. Матвійчика. — К.: КНТ, 2007.
5. Кодекс адміністративного судочинства України: Затверджений Законом України від 6 липня 2005 року № 2747-IV: Набув чинності з 1 вересня 2005 року // Відомості Верховної Ради України. — 2005. — № 35–36, 37. — Ст. 446.
6. Постапова Плещуму Вищого адміністративного суду України «Про практику застосування адміністративними судами окремих положень Кодексу адміністративного судочинства України під час розгляду адміністративних справ» від 06.03.2008 року.

УДК 347.65/68(091)

Н. В. Фомічова

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ СПАДКОВОГО ПРАВА

Сьогодні, на етапі розбудови Української держави, значно зростає потреба у вивченні історії українського права, оскільки розвиток країни має базуватися на глибоких знаннях історичного минулого, використанні історичної спадщини.

Спадкування відноситься до тих інститутів цивільного права, що почали своє формування за давніх часів історії людства і пройшли довгий шлях еволюції. Основні поняття спадкового права з'явилися ще в римському праві, пізніше вони були відтворені цивільним правом нових народів і дотепер лежать в основі спадкового права більшості сучасних правових систем.

Вивченню спадкового права присвячено багато праць радянських та українських учених, зокрема Є. Харитонова, В. Серебровського, О. Підпригори, Б. Антимонова, К. Граве, А. Азімова, Т. Коваленко, В. Васильченко, В. Макарчука, В. Томсінова та ін.

У розвитку римського спадкового права можна простежити чотири етапи: а) спадкування за *jus civile*; б) спадкування за преторським едиктом; в) спадкування за імператорським законодавством; г) спадкування у «праві Юстиніана» (власне, вже «після римське право») [1, 427].

Спадкування (*hereditas*) — це перехід майна померлої особи до іншої особи (осіб). За допомогою цього інституту забезпечується збереження в цілісності майна померлого і перехід цього майна до правонаступника. Під майном розуміється сукупність прав і обов'язків померлого.

Отже до складу спадщини входять як права, так і обов'язки, актив і пасив, наявне майно померлого і його борги, які він не встиг виплатити за життя. За сутністю римське визначення спадщини не збігалось із визначенням майна. Тому спадщина існує і тоді, коли у її складі немає майна (речей) взагалі, а також коли борги померлої особи перевищують її права і вимоги.

Спадкування у Римі здійснювалося у двох формах: універсальної та сингулярної наступності.

Універсальний характер спадкування (принцип універсальності), пов'яза-

ний із уявленням римлян про безсмертя індивіда у його нащадках, не покидає римське право, виникнувши ще за часів давнього *ius civile*, коли вважалося, що спадкоємець заміняє померлого спадкодавця. Спадок об'єднується з майном спадкоємця в одне ціле. На підставі спадкування набувається цілий комплекс майнових прав і обов'язків, у тому числі і борги.

Не можна було погодитися на наступництво тільки в правах, відмовившись від обов'язків (боргів), або покласти на одного спадкоємця борги спадкодавця, а другому передати тільки права. Римські юристи начебто підкреслювали, що в особі спадкоємців продовжує свою юридичну особистість спадкодавець [2, 375].

Римське право зробило важливий крок, поклавши відповідальність за борги на спадкоємців, до яких переходило майно померлого. При цьому спадковому правонаступництву було надано характеру не тільки майнової відповідальності за спадщину, а й особистої відповідальності самого спадкоємця — навіть його власним майном. Причиною цього стало давнє уявлення римлян про правонаступництво особистості, що виробилося на ґрунті релігійних вірувань.

Поряд із цим існує і сингулярна наступність як перехід виключно майна і майнових прав, але не обов'язків. Це правонаступництво відбувалося у двох історичних формах: цивільна форма сингулярного наступництва, яка називалася легат (*legatum*), і загальнонародна форма — фідейкоміс (*fideicommissum*). Сутність обох цих форм становить розпорядження спадкодавця, яке вигідне для третьої особи і має бути обов'язково виконане спадкоємцем. У праві Юстиніана ці форми були об'єднані в окремих інститут.

У Давньому Римі порядок покликання до спадкування визначався ступенем родинності: хто був ближче до померлого в порядку патріархальної родинності, тому і залишалося майно. Тобто, можна сказати, що у давні часи існувало тільки спадкування за законом. Такий «законний» порядок стояв вище за будь-яку волю. Якщо померлий мав дітей, то вони вступали у володіння його майном. Якщо дітей не було, то спадщина переходила до тих осіб, з якими померлий раніше становив одну сім'ю. Саме в цьому полягав природний закон спадкування, і в такому розумінні можна вважати, що в стародавні часи спадкування встановлювалось тільки за законом [3, 246].

І тільки з часом, коли *pater familias*, який вправі особисто розпорядитися всім майном, належним сім'ї за життя, на власний розсуд розпоряджається ним і на випадок смерті. Так виникає спадкування за заповітом.

Люди завжди намагалися матеріально забезпечити своїх близьких на випадок смерті. Так, заповітом (*testamentum*) у Стародавньому Римі визнавалося формальне одностороннє цивільно-правове розпорядження на випадок смерті, яке неодмінно містило призначення спадкоємця, а також інші розпорядження (наприклад, про заповідальні відмови, звільнення рабів, опіку, поховання та ін.). Ще давньоримський юрист Гай, який був віднесений законом імператора Валентиніана III до найвидатніших юристів класичного періоду, зазначав, що призначення спадкоємця — мета та основа заповіту (від яких він повністю залежить).

Спадкування за заповітом базується на принципі свободи заповіту. Цей принцип закріплений вже у Законах XII таблиць (451–450 рр. до н.е.).

Проте у системі *ius civile* передбачені обмеження цього принципу на користь підвладних домовласника. Таким чином, з'являється принцип необхідного спадкування осіб, яким належить «обов'язкова частка» у спадщині. Спершу необхідне спадкування було закріплено за дітьми, а потім — і за подружжям померлого, яке залишилося без джерел існування. Діти та удова отримали позовний захист свого права звертатися у суд за необхідною спадщиною [3, 228]. Цей принцип був вироблений у практиці центумвіральних судів, які вирішували спори у спадкових справах. Запровадження поняття «обов'язкової частки» у спадковому майні сприяло погодженню інтересів найближчих родичів із принципом свободи заповіту.

Обов'язкова частка означає мінімальну частину спадку, яку повинні отримати найближчі члени родини, незважаючи на зміст заповіту. Суб'єктами одержання обов'язкової частки були особи, які при відсутності заповіту повинні були б спадкувати за законом (без заповіту). Тому і розмір обов'язкової частки визначався відносно їх частки у спадщині при спадкуванні за законом, тобто відносно «законної частки» у спадщині.

Із появою спадкування за заповітом виникає потреба встановити співвідношення закону і заповіту як підстав спадкування.

Спадкування за законом мало місце в разі, якщо заповіт не був складений певною особою або був визнаний недійсним, або спадкоємець за заповітом не прийняв спадщину. Римське спадкове право не допускало одночасного спадкування за заповітом і за законом: *nemo pro parte testatus, pro parte intestatus decedere potest* — не може бути спадкування в одній частині майна померлого за заповітом, а в другій — за законом. Цей принцип римського спадкового права був закладений ще в Законах XII таблиць і зберігся в праві Юстиніана [2, 373].

При спадкуванні за законом згідно із *ius praetorium* запроваджується принцип наступності або черговості покликання до спадкування наступного класу після того із класів, що не прийняв спадщини, а також в межах одного класу за ступенями спорідненості, який ще називають принципом деволуції. Так, якщо за *ius civile* при відсутності близького спадкоємця (який не прийняв спадщини чи помер до її прийняття) спадщина ставала відумерлою, то за *ius praetorium*, за рахунок надання *bonorum possessio* наступному в порядку родичеві, цього вже не ставалося.

Преторський едикт (*Edictum perpetuum*) як результат кодифікації преторського едикту запровадив норму прикликання до спадкування і когнатів. У свою чергу, заміна агнатичних засад когнатичними також відобразилась на принципі наступності: змінився склад і кількість класів — спадкоємців за законом, не бралась до уваги стать спадкоємців.

Істотні зміни в спадкове право внесли преторські едикти і практика їх застосування. Претор створив особливий інтердикт для введення у володіння спадковим майном. Спочатку цей інтердикт надавався особам, яких претор, після сумарного розгляду їхніх претензій, вважав імовірними спадкоємцями за цивільним правом. Це полегшувало положення цивільних спадкоємців, що не-

рідко були зацікавлені у вилученні спадкового майна у сторонніх осіб до розгляду суперечок про право на спадщину. При цьому таке введення у володіння іноді мало лише тимчасовий, попередній характер. З'явиться інша особа (наприклад, цивільний спадкоємець), і особа, введена у володіння, повинна буде віддати спадщину їй, а сама залишиться без спадщини (*sine*) [3, 247]. Претор діяв у цих випадках з метою сприяння застосуванню, розвитку цивільного права. Цим самим він служив, зрозуміло, інтересам заможних верств населення, тому що спадкоємцями, хоча б і за заповітом, найчастіше були особи, пов'язані зі спадкодавцем — власником спадкового майна кровним чи іншим особистим стосунком.

Коли найближчий спадкоємець не приймав спадщину, вона, не переходячи потому до інших покликаних до спадкування осіб, ставала відумерлою, а в найдавнішому праві — безхазяйною і могла бути привласнена будь-якою особою. Для усунення такої можливості претор став надавати в подібних випадках інтердикт наступному родичу.

Істотне значення, поряд з діяльністю претора, мала й практика центумвирального суду, якому були підвідомчі спори про спадкування. Багато уваги приділило спадковому праву законодавство часів принципату й, особливо, імперії, що узагальнило й закріпило основні засади преторської системи спадкування.

У період імперії було розроблено чіткі правила необхідного спадкування, встановлено коло осіб, які мають на нього право, визначено поняття «обов'язкової частки» та її розміри. За Юстиніана кровне споріднення остаточно витіснило агнатське. Тоді ж було встановлено класи (групи) родичів, які успадковують майно в порядку черговості, причому кожна наступна група — лише за відсутності чи відмови попередньої. Склалася чітка система спадкування за заповітом [3, 228].

Таким чином, принципи спадкового права, як основні засади спадкування сформувалися поступово. Їх розвиток відбувався за нормами *ius civile*, *ius praetorium* та за законодавством Юстиніана. В цілому у римському приватному праві від II ст. до н.е. існує дуалізм правових систем: поряд із *ius civile* виникає *ius honorarium*, що відповідало новим суспільно-економічним відносинам. У спадковому праві, в основному врегульованому нормами *ius civile*, преторська система спадкування відбилася у вигляді *bonorum possessio*. Як і загалом у римському праві, в одній і тій самій галузі приватного права одночасно діють дві системи норм різної юридичної природи: *ius civile*, та *ius honorarium*.

Спадкове право країн, що належать до романо-германської правової сім'ї, в тому числі й Україна, значною мірою своїм виробленням зобов'язане римському праву, що вперше сформулювало й послідовно провело думку про універсальний характер спадкового правонаступництва.

Подальшого розвитку спадкове право набуло в Цивільному кодексі, який набув юридичної сили першого січня 2004 року, де цьому інституту була присвячена окрема шоста книга. Особливістю того часу було те, що спадкування за законом визнавалося первинним, а спадкування за заповітом — додатко-

вим, тому цей спосіб не дуже поширився й не був ґрунтовно розроблений з правового погляду. Але деякі положення про спадкування та поняття спадкового права знаходили відображення в законодавстві: 1) засади універсальності, включаючи у склад спадщини як права, так і обов'язки спадкодавця (ст. 1218) та покладаючи на спадкоємця обов'язок відповідати перед кредитором за борги спадкодавця, правда, в межах спадщини (ст. 1282); 2) свободу заповіту як можливість призначити спадкоємцями осіб, незалежно від наявності з ними сімейних чи родинних відносин, а також інших учасників цивільних відносин (ст. 1235); 3) існування кола осіб, яким належить обов'язкова частка у спадщині (ст. 1241); 4) покладення за основу спадкування за законом черговості (ст. 1258) та умови визнання спадщини відумерлою (ст. 1277). Це свідчить про стабільність даного інституту цивільного права і його важливе значення для регулювання сучасних відносин.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що вивчаючи та узагальнюючи досвід минулого, ми сприяємо пізнанню закономірностей суспільного розвитку та уникненню повторення помилок.

Література

1. Підопригора О. А., Харитонов С. О. Римське право: Підручник. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — 512 с.
2. Підопригора О. А. Римське приватне право: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. — 3-тє вид., переробл. та допов. — К.: Ін Юре, 2001. — 440 с.
3. Орач С. М., Тищик Б. Й. Основи римського приватного права: Курс лекцій. — К.: Юрінком Інтер, 2000. — 272 с.
4. Федущак-Паславська Г. Основні засади спадкування за римським приватним правом // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні / Редкол. П. М. Рабінович та ін. — Л., 2004. — С. 69–70.
5. Томенцов В. А. Лекции по догме Римского права // Юридическое наследство. — М., 2003. — С. 210.
6. Основи римського приватного права: Підручник / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, М. В. Домашенко та ін.; За заг. ред. В. І. Борисової та Л. М. Баранової. — Х.: Право, 2008. — 224 с.
7. Макачук В. С. Римське приватне право: Навч. посіб. — К.: Атака, 2007. — 256 с.

УДК 342.727:(111+124.5)

А. В. Ковбан

ПРАВОВА ПРИРОДА СВОБОДИ СВІТОГЛЯДУ: ОНТОЛОГІЧНЕ ТА АКсіОЛОГІЧНЕ ПОНЯТТЯ

Основні права людини — це певні її можливості, необхідні для існування й розвитку у конкретно-історичних умовах, які об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути загальними та рівними для всіх людей. Серед природних, невід'ємних прав людини свобода світогляду та свобода віросповідання є одними із найважливіших. Вони є складовими елементами особистісного самовизначення людини.

© А. В. Ковбан, 2009